

MARTA TOMCZAK

Instytut Studiów Politycznych PAN

ORCID: 0000-0003-2245-6060

Dziedzictwo kulturowe na obczyźnie: *chinoiserie* w dyplomacji kulturalnej Polski i Chin

Chinoiserie remodelled: heritage diplomacy of Poland and China

Cultural heritage is used to promote political ideas and economic initiatives these days. It is not only a political construct but also a useful tool in both reaching domestic political goals (for instance, building one's national identity) and developing international relationships (building soft power).

This case study focuses on the cooperation of public and private institutions over the project of revitalisation of the Chinese Alley and building a Chinese garden in the Royal Łazienki Museum in Poland between 2012 and 2014. Using the concept of 'heritage diplomacy' coined by Tim Winter (2015), this paper analyses the relationship between the key actors that participated in the project and those who have been benefitting from its results. The analysis shows how cultural heritage becomes an element of strategy in foreign relations in order to strengthen international and interinstitutional relations and how the political actors benefit from the outcomes of conservation and promotion of cultural heritage. It also makes it possible to identify the motivation of various actors while engaging in conservation of heritage on domestic and international levels.

Keywords: heritage diplomacy, cultural heritage, relations between Poland and China, Chinese garden, international cultural project, international cultural cooperation

Słowa kluczowe: dyplomacja kulturalna, dziedzictwo kulturowe, stosunki polsko-chińskie, ogród chiński, międzynarodowy projekt kulturalny, międzynarodowa współpraca kulturalna

Wprowadzenie

Kultura może być polem działań politycznych i jako taka warta jest uwagi badaczy stosunków międzynarodowych¹. Jest też inherentną częścią konstruktów zwanego dziedzictwem kulturowym, który stanowi istotne narzędzie wykorzystywane w próbach poszerzania wpływów na arenie międzynarodowej.

Dziedzictwo kulturowe używane jest również do promowania idei politycznych i inicjatyw gospodarczych, które mają na celu realizację zadań politycznych. Zjawiskiem politycznym nie jest wyłącznie definiowanie dziedzictwa kulturowego i eksponowanie go na arenie międzynarodowej w kontekście zacieśniania relacji międzypaństwowych i międzyinstytucjonalnych. Jak pokazują badania, upolityczniony (*politicized*) jest również sam proces ochrony dziedzictwa kulturowego, i to zarówno z pomocą międzyrządowych instytucji takich jak UNESCO, jak i w przypadku międzynarodowej współpracy instytucji publicznych i niepublicznych w zakresie konserwacji i odnowy zabytków². Instrumentalne traktowanie dziedzictwa kulturowego jest specyfiką nie tylko instytucji państwowych, ale także organizacji pozarządowych, aktorów transnarodowych czy podmiotów prywatnych i nie zawsze służy wykonywaniu zadań statutowych.

Zagadnienie ochrony dziedzictwa kulturowego od wielu dekad obecne jest zarówno na forum UNESCO, jak i w relacjach międzynarodowych tych państw, które z powodu destrukcyjnego wpływu kolonializmu i imperializmu intensywnie uczestniczą dziś w procesie budowania lub odbudowy tożsamości narodowej. Szerokiego omówienia tego tematu podejmują się badacze tak różnych dziedzin jak archeologia, antropologia, kulturoznawstwo, stosunki międzynarodowe czy nauki o polityce.

W niniejszej pracy pod pojęciem *dziedzictwo kulturowe* rozumiem zarówno źródła kulturowej tożsamości, zbiór wartości, rzeczy materialnych i niematerialnych, które łączą teraźniejszość z przeszłością, jak i arbitralną decyzję o tym, jakie elementy z przeszłości będą tę teraźniejszość definiować³. Korzystam też z terminu *heritage diplomacy* (dziedzictwo kulturowe w dyplomacji) w znaczeniu,

1 A. Wojciuk, *Kultura w teoriach stosunków międzynarodowych: podejścia, trendy, korzenie*, „Społeczeństwo i Polityka” 2012, nr 4 (33).

2 L. Smith, *Uses of heritage*, Routledge, London 2006; N. Akagawa, *Heritage conservation and Japan's cultural diplomacy: heritage national identity and national interest*, Routledge, London 2015; R. Harrison, *Heritage. Critical approaches*, Routledge, London 2013; A. Swenson, *The rise of heritage*, Cambridge University Press, Cambridge 2013.

3 K. Kowalski, *O istocie dziedzictwa europejskiego: rozważania*, Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków 2013.

w jakim posługuje się nim Tim Winter⁴, a także rozumianym jako idea ochrony dziedzictwa kulturowego w dyplomacji kulturalnej, o której pisze Natsuko Akagawa⁵, czyli sposób, w jaki dziedzictwo kulturowe (w tym jego ochrona) używane jest przez różnych aktorów stosunków międzynarodowych do budowania relacji międzypaństwowych czy międzyinstytucjonalnych.

Christina Luke i Morag M. Kersel zwróciły uwagę na rolę archeologii w polityce zagranicznej Stanów Zjednoczonych w ubiegłych dekadach, a Akagawa pokazała, jak z konserwacji zabytków uczyniono element polityki zagranicznej Japonii czasów powojennych⁶. W niniejszym tekście na przykładzie studium przypadku prześledzono procesy, w których ochrona i promocja polsko-chińskiego dziedzictwa kulturowego wiążą się z narodowymi interesami Chin i Polski w realizacji kluczowych celów polityki zagranicznej i dyplomacji kulturalnej. Praca jest próbą zdekonstruowania relacji między aktorami dyplomacji kulturalnej i pokazuje, w jaki sposób dziedzictwo kulturowe staje się pośrednio elementem strategii w polityce zagranicznej, która ma na celu zacieśnienie relacji międzynarodowych i międzyinstytucjonalnych, oraz jak umiejętnie aktorzy polityczni korzystają z efektów polityki ochrony i promocji dziedzictwa. Stosując ramy teoretyczne zaproponowane przez Wintera i Akagawę, autorka stawia tu sobie dwa cele. Pierwszy to znalezienie wspólnych punktów w trendzie ochrony kultury tradycyjnej (jako jednego ze sposobów wzmocnienia i promowania tożsamości narodowej) oraz w wysiłkach państw na rzecz promowania swojego dziedzictwa kulturowego za granicą nawiązujących do koncepcji siły miękkiej; drugim jest odszukanie kierunków kształtowania się współpracy międzynarodowej w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego.

Analiza dotyczy okoliczności powstania pomysłu współpracy polsko-chińskiej przy rewitalizacji Łazienek Królewskich, a konkretnie przywrócenia jednej z dróg dawnej nazwy *aleja Chińska* i rewitalizacji jej nawierzchni oraz budowy ogrodu chińskiego. Autorka przygląda się także przebiegowi tej współpracy, relacjom między aktorami związanymi z projektem oraz wpływem jego realizacji na kontakty między Polską i Chinami.

4 T. Winter, *Heritage diplomacy*, „International Journal of Heritage Studies” 2015, vol. 21, No. 10.

5 N. Akagawa, *Heritage conservation...; taż, Japan and the rise of heritage in cultural diplomacy: where are we heading?*, „Future Anterior: Journal of Historic Preservation, History, Theory, and Criticism” 2016, vol. 13, No. 1.

6 Ch. Luke, M.M. Kersel, *U.S. cultural diplomacy and archaeology. Soft power, hard heritage*, Routledge, New York 2013; N. Akagawa, *Heritage conservation...*

Ramy czasowe badań otwiera rok 2011, czyli moment powstania pomysłu, a zamyka 2019, gdy rezultaty projektu funkcjonują już w przestrzeni publicznej i międzynarodowej.

W analizie wykorzystano informacje zebrane przez autorkę bezpośrednio w pracy przy wspomnianym wyżej projekcie w latach 2014–2015 oraz podczas rozmów z kluczowymi dla jego realizacji osobami, które pracują w instytucjach włączonych w projekt⁷. Ze względów profesjonalnych nie wykorzystano żadnych faktów, które nie byłyby dostępne opinii publicznej w postaci artykułów prasowych czy informacji opublikowanych na stronach instytucji państwowych i prywatnych. Analiza tekstów prasowych nie jest systematyczna i ma na celu jedynie potwierdzenie niektórych faktów, a tam, gdzie jest to istotne, odwołanie się do opinii publicznej.

Poza rozważaniami pozostają interesy jednostkowe osób, które wsparły proces realizacji projektu polsko-chińskiej współpracy nad ochroną wspólnego dziedzictwa kulturowego, oraz rola ekspertów i urzędników w definiowaniu dziedzictwa *chinoiserie* w relacjach międzynarodowych. Ze względu na brak narzędzi metodologicznych poza możliwościami analitycznymi autorki tego tekstu pozostaje również artystyczna i konceptualna strona owego wspólnego dziedzictwa.

Projekt rewitalizacji alei Chińskiej i zbudowania ogrodu chińskiego w Muzeum „Łazienki Królewskie” (MŁK) w latach 2012–2014 jest ciekawym studium przypadku, gdyż ukazuje sieciowość interakcji, mnogość podmiotów zainteresowanych współpracą międzynarodową w dziedzinie konserwacji, ochrony i promocji dziedzictwa kulturowego obu krajów, a także sposób, w jaki różni aktorzy wykorzystują je do osiągnięcia celów politycznych.

Dziedzictwo kulturowe w dyplomacji publicznej

Poszukiwania związku między dziedzictwem i jego rolą w dyplomacji kulturalnej prowadzi Tima Wintera do ukucia terminu *heritage diplomacy*. Definiuje je jako koncept, który ma zwracać uwagę na współpracę międzynarodową, relację pomocy w ochronie i konserwacji kultury z siłą twardą, a także na wzrost znaczenia międzyrządowych i pozarządowych aktorów jako pośredników w „tańcu między nacjonalizmem i internacjonalizmem”⁸. Istotną składową tej definicji jest niewątpliwie znacząca rola normatywna

7 Niniejszym autorka chciałaby podziękować wszystkim tym osobom za poświęcony czas i podzielenie się spostrzeżeniami.

8 T. Winter, *Heritage diplomacy...*, s. 997–998.

UNESCO – zarówno w definiowaniu dziedzictwa kulturowego oraz form jego ochrony instytucjonalnej, jak i w inicjowaniu projektów współpracy międzynarodowej w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego, wymiany doświadczeń oraz pomocy finansowej potrzebującym krajom.

Ochrona dziedzictwa kulturowego w ramach współpracy międzynarodowej nieuchronnie wiąże się z nakładami finansowymi i dyskursem postkolonialnym – krytyką ideologii imperialistycznej i potrzebą zadośćuczynienia nowo tworzącym się państwom. Jak pisze Winter, odwrócenie tej interpretacji i przekierowanie uwagi na dyplomację eliminuje z obrazu kategorię obcości (*otherness*) i pozwala się skupić na aspektach międzynarodowości i połączenia z innymi (*connectedness*).

W definiowanie wybranych elementów przeszłości, a następnie utrzymanie ich przy życiu w formie materialnej czy niematerialnej zaangażowane są na całym świecie różne środowiska połączone w wielomiliardowe sieci zależności, wpływów i korzyści, które współtworzą rządy, agencje, instytucje pozarządowe oraz jednostki zajmujące się ochroną dziedzictwa kulturowego. Zarządzanie kulturą wymaga przecież ustanowienia prawa, reguł współpracy i form finansowania⁹. Winter zauważa też za Gamble'em¹⁰, że w koncept dziedzictwa jako politycznego konstruktu kulturowego wpisuje się ponadto idea zarządzania (*governing*), w tym wypadku przestrzenią, wiedzą, rzeczami materialnymi i praktykami niematerialnymi.

Winter proponuje zdefiniować termin *heritage diplomacy* jako ‘zbiór procesów, w których kulturowe i naturalne elementy przeszłości współdzielone przez narody stają się przedmiotem wymiany, współpracy i innych form wspólnego zarządzania’¹¹. Wskazuje też, że jego zakres znaczeniowy jest inny niż w przypadku szerszego konceptu dyplomacji kulturalnej, która zwykle zasada się na wyeksportowaniu jakiejś formy kultury za granicę jako mechanizmu propagowania siły miękkiej. W *heritage diplomacy*, jak twierdzi Winter, istotna jest natomiast idea wymiany, współpracy i współzarządzania współcześnie zdefiniowaną formą przeszłości.

Koncepcja *heritage diplomacy* może być więc narzędziem analitycznym, które pozwoli na odczytanie owych zależności i powiązań elementów narodowych z międzynarodowymi i politycznych z ekonomicznymi.

19 *Enforcing international cultural heritage law*, ed. F. Francioni, J. Gordley, Oxford University Press, Oxford 2013; R. Harrison, *Heritage...*

10 A. Gamble, *Conclusion: the meaning of global governance*, [w:] *Global governance and Japan. The institutional architecture*, ed. G. Hook, H. Dobson, Routledge, London 2007.

11 T. Winter, *Heritage diplomacy...*, s. 1008.

Dziedzictwo odgrywa największą rolę w obszarze *polity*, który je definiuje i eksploatuje. Ma tam swoje miejsce i rolę nadaną przez podmiot definiujący, ale w zestawieniu z ideą dyplomacji staje się nagle zjawiskiem międzynarodowym. Badania Akagawy pokazują, w jaki sposób powojenna Japonia – znajdująca się w ciężkiej sytuacji politycznej i doświadczająca kryzysu tożsamościowego – zwróciła się ku ochronie tradycyjnego rzemiosła i kultury¹². Skuteczne metody konserwacji, które wówczas wypracowano, eksportowane były następnie wraz z dużym wsparciem finansowym do krajów Azji w ramach pomocy międzynarodowej przy projektach ochrony zabytków. Taka forma dyplomacji kulturalnej możliwa była, jak stwierdza Akagawa, dzięki postrzeganiu Japonii jako eksperta w dziedzinie ochrony dziedzictwa, który potrafi zadbać o bardzo dobry stan rodzimej kultury tradycyjnej. Z drugiej strony państwo to potrzebowało tego rodzaju działań do budowania pozytywnego wizerunku na arenie międzynarodowej po okresie imperializmu i agresji wojennej, przede wszystkim w takich krajach jak Kambodża, Wietnam, Korea Południowa czy Chiny.

Jak podkreśla Winter, *współpraca międzynarodowa* jest terminem wytrychem w dziedzinie ochrony dziedzictwa. Poniżej oba te zjawiska zostaną poddane analizie w kontekście *heritage diplomacy*.

Chińskie dziedzictwo kulturowe w dyplomacji

Współczesna chińska dyplomacja ma nieproporcjonalnie krótszą historię niż cesarska, która zasadzała się na ustalaniu i podtrzymywaniu wysoce skomplikowanych rytualnie relacji trybutarnych. W zestawieniu z francuskimi wpływami intelektualnymi i kulturowymi na Europę czasów Ludwika XIV, które Jeremy Black nazywa wczesnymi przejawami dyplomacji kulturalnej tego kraju, historia cesarskich Chin i ich wpływu na kulturę regionu dowodzi istnienia tam jeszcze dawniejszych, a przynajmniej równie mocnych podstaw dyplomacji kulturalnej¹³.

W drugiej połowie XIX w. powstało w Chinach Biuro do Wszelkich Spraw Zagranicznych (Zongli Geguo Shiwu Yamen), które stało się załączkiem współczesnego ministerstwa spraw zagranicznych. Ruch społeczny i rewolucja, które obaliły dynastię Qing, a następnie trwające dużą część XX w. zmiany ideologiczne, transformacja polityczna oraz wojny domowe i międzynarodowe

12 N. Akagawa, *Heritage conservation...*

13 J. Black, *A history of diplomacy*, Reaktion, London 2010. Por. M. Tai, *China and her neighbours. Asian diplomacy from ancient history to the present*, Zed Books, London 2019.

doprowadziły do znacznego wyrugowania tradycji, którą uważano za hamulec modernizacji i przyczynę słabości kraju. Czynniki te poważnie opóźniły też zaistnienie we współczesnym zglobalizowanym świecie chińskiego dziedzictwa kulturowego. Na początku XXI w. chińska kultura wciąż jest bardzo mało znana poza granicami kraju, i to mimo największej liczby wpisów na listy materialnego i niematerialnego dziedzictwa UNESCO¹⁴. Choć Pekin podejmuje na arenie międzynarodowej działania mające na celu zmianę tego stanu rzeczy, to na razie trudno mówić, by odniosły one spektakularne sukcesy¹⁵. Chiny nie ustają jednak w wysiłkach.

W swojej najnowszej książce pt. *Geocultural power. China's quest to revive the Silk Roads for the twenty-first century* Winter analizuje strategię budowania handlu, relacji politycznych oraz bezpieczeństwa energetycznego opartą na historycznym i kulturowym koncepcie, jakim jest najnowszy i najgłośniejszy projekt międzynarodowy ChRL, tj. Inicjatywa Pasa i Drogi (*Belt and Road Initiative*)¹⁶. Stanowi on próbę utrzymania chińskiego wzrostu gospodarczego za pomocą integracji gospodarczej i politycznej w strategicznych rejonach Azji, a w ostatnich latach także poza nią. W części lądowej (pas) obejmuje teren przecinający Azję Środkową aż do Europy, a na odcinku morskim (droga) – trasy wiodące przez Morze Południowochińskie do Afryki i Ameryki Południowej. W dyskursie o nowych jedwabnych szlakach coraz częściej pojawia się również dziedzictwo kulturowe, mające być elementem łączącym regiony, przez które przebiegały dawne szlaki handlowe.

Chiny coraz częściej angażują się w duże międzynarodowe projekty dotyczące ochrony dziedzictwa kulturowego. W odróżnieniu od wsparcia przy wieloletnim i kosztownym procesie konserwacji kompleksu świątyń Angkor, jakie rząd Japonii udzielił Kambodży, wzrost chińskiej pomocy finansowej i eksperckiej przy tym samym projekcie i jemu podobnych w regionie Azji Południowo-Wschodniej nie doczekał się jeszcze opracowania naukowego. Niemniej jednak promowanie projektu infrastrukturalnego, który bogato czerpie z dziedzictwa kulturowego¹⁷, oraz zintensyfikowanie działalności na arenie międzyrządowej

14 Chodzi o listę światowego dziedzictwa i listy niematerialnego dziedzictwa kulturowego utworzone na mocy dwóch konwencji UNESCO w sprawie ochrony dziedzictwa – z 1972 i 2003 r.

15 J. Kurlantzick, *Charm offensive. How China's soft power is transforming the world*, Yale University Press, 2008; F. Hartig, *Chinese public diplomacy. The rise of the Confucius Institute*, Routledge, London 2017.

16 T. Winter, *Geocultural power. China's quest to revive the Silk Roads for the twenty-first century*, University of Chicago Press, Chicago 2019.

17 Tamże.

w UNESCO¹⁸ pokazują, że rewolucja, jaka w ostatnich dekadach dokonała się w dziedzinie ochrony dziedzictwa kulturowego w Chinach¹⁹, zaczyna wychodzić poza granice państwa i coraz bardziej przypomina ścieżkę dyplomacji kulturalnej Japonii opisaną przez Akagawę²⁰. Analizowany niżej przypadek, mimo znacznie mniejszej skali, jest właśnie przykładem konkretnego działania w dziedzinie ochrony i promocji dziedzictwa kulturowego za pomocą dyplomacji. Jednocześnie zaproponowane tu studium pokazuje istotę kontekstu historycznego i odsłania znaczenie historii sztuki dla analizy polityki zagranicznej, często pomijanych w badaniu stosunków międzynarodowych.

Studium przypadku: ogród chiński w Łazienkach Królewskich

W pierwszej połowie 2011 r. prezes fundacji Sinopol, która zajmuje się consultingiem w dziedzinie gospodarki i kultury i współpracuje z polskimi oraz chińskimi instytucjami rządowymi i prywatnymi firmami, udał się na spotkanie z dyrektorem MŁK. Celem rozmowy miało być przedstawienie fundacji i pomysłu na współpracę, o którym nikt już dziś nie pamięta, a to dlatego, że idea, która się wówczas narodziła, skutecznie wyparła poprzedni pomysł. Dyrektor MŁK aktywnie pozyskiwał w tamtym czasie fundusze na rewolucyjne wręcz renowacje po latach zaniechań w parku i opowiedział właśnie poznanemu prezesowi fundacji o odkryciu, jakiego dokonano w petersburskim Państwowym Muzeum Ermitażu. Wśród bogatych zbiorów przejętych przez Rosję w okresie zaboru ziem polskich między końcem XVIII w. a rokiem 1918 jeden z badaczy MŁK odnalazł powstałą w 1785 r. akwarelę Zygmunta Vogla²¹ pt. *Widok na Bramę Chińską w Łazienkach*²². Widnieje na niej nieznaną wcześniej znawcom architektury Łazienek brama-most w stylu imitującym chiński. *Chinoiserie*, czyli moda na chińszczyznę w literaturze, sztuce,

18 M. Tomczak, *Is China a model member state of UNESCO in implementing the 2003 Convention? Reasons, benefits, and criticism*, „Santander Art and Culture Law Review” 2017 (3), No. 2.

19 H. Yan, *World heritage craze in China. Universal discourse, national culture, and local memory*, Berghahn Books, New York 2018.

20 N. Akagawa, *Heritage conservation...*; też, *Japan...*

21 Zygmunt Vogel (1764–1826), polski malarz, rysownik i pedagog, malował głównie akwarelami, protegowany króla Stanisława Augusta Poniatowskiego, był na obiadach czwartkowych. Szerzej zob. K. Sroczyńska, *Zygmunt Vogel. Rysownik gabinetowy Stanisława Augusta*, Ossolineum, Wrocław 1969.

22 Z. Vogel, *Widok na Bramę Chińską w Łazienkach*, akwarela, 1785, Państwowe Muzeum Ermitażu w Petersburgu, reprodukcja dostępna w internecie [dostęp: 28 X 2019]: <https://pl.m.wikipedia.org/wiki/Plik:Zygmunt_Vogel_-_Widok_na_Bram%C4%99_Chi%C5%84sk%C4%85_w_%C5%81azienkach.png>.

filozofii oraz architekturze ogrodowej i dekoracji wnętrz, rozpoczęła się na Starym Kontynencie we Francji, w połowie XVII w., wraz z relacjami jezuitów. Jako jedni z niewielu Europejczyków trafili oni do Kantonu, następnie na dwór mingowski, a po okresie niełaski – z powrotem do Pekinu, w którym panowała już nowa mandżurska dynastia Qing. Zaskoczeni egzotyką i różnorodnością Chin oraz poziomem sztuki zdobniczej na dworze cesarskim, przekazywali swoje zachwyty mieszkańcom Europy w relacjach pisemnych i ustnych. Styl rokoko, który rozpowszechnił się w XVIII w., doskonale inkorporował egzotyczne wyobrażenia europejskich artystów czytających relacje o Chinach, których sami nigdy nie widzieli.

Chinoiserie nie oparł się także król Stanisław August Poniatowski²³. Pod koniec XVIII w. postawiono w Łazienkach Królewskich wiele mostków i altan utrzymanych w stylu luźno przypominającym chiński. Brama widniejąca na akwareli Vogla, jak wiele pozostałych budowli wzniesionych tam w tym stylu, została zaprojektowana przez Jana Chrystiana Kamsetzera²⁴. Analizująca potencjalne źródła jego inspiracji Izabela Kopania uważa, że najpewniej były nimi wydane w 1665 r. relacje Johana Nieuhofa z holenderskiej misji dyplomatycznej do Chin²⁵. W roku 1721 posłużyły one architektowi Johannowi Fischerowi von Erlachowi przy tworzeniu plansz przedstawiających architekturę chińską, z którymi Kamsetzer mógł się zapoznać w bogatej bibliotece króla²⁶.

Bramę Chińską postawiono w latach 1779–1780 na skrzyżowaniu Promenady Królewskiej i drogi wilanowskiej (z inicjatywy króla przekształconej w 1780 r. w aleję Chińską). Była najdłużej istniejącym w Łazienkach elementem architektonicznym utrzymanym w stylu chińskim. Rozebrano ją z rozkazu księcia Konstantego, najprawdopodobniej w roku 1825, czyli w tym, w którym powstała akwarela.

Dyrektor MŁK miał w planach oczyszczenie parku z asfaltu, myślał więc także o rewitalizacji drogi, którą kiedyś nazywano aleją Chińską. W roku

23 Zarówno w Łazienkach Królewskich, jak i w zamkach Królewskim oraz Ujazdowskim wykładano wtedy pokoje tapetami w chińskie wzory, dekorowano porcelaną, głównie miśnieńską, chociaż przyozdabianą w guście chińskim. Szerzej zob. A. Magier *Estetyka miasta stołecznego Warszawy*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1963; B. Łakomska, *Miłośnicy „chińskości” w dawnej Polsce: od siedemnastego do początków dziewiętnastego wieku*, Wydawnictwo „Neriton”, Warszawa 2008. Więcej o *chinoiserie* w Polsce zob. D. N. Zasławska, *Chinoiserie w Wilanowie. Studium z dziejów nowożytnej recepcji mody chińskiej w Polsce*, Wydawnictwo „Neriton”, Warszawa 2008.

24 Jan Chrystian Kamsetzer (1753–1795), polski architekt niemieckiego pochodzenia pracujący na dworze króla Stanisława Augusta.

25 I. Kopania, *Rzeczy, ogrody, wyobrażenia. Chiny w kulturze Rzeczypospolitej czasów Stanisława Augusta*, Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 2012.

26 Szerzej zob. tamże.

2012, czyli prawie dwa stulecia od rozbiórki Bramy Chińskiej, podczas prac nad rewitalizacją alei Chińskiej architektom udało się odkryć fundamenty tej budowli niedaleko Białego Domku. Zrekonstruowanie jej umiejscowienia na podstawie planów pochodzących z przełomu XVIII i XIX w. pomogło w tym odkryciu i posłużyło za inspirację do budowy ogrodu chińskiego z kamiennym chińskim mostkiem, który w 2014 r. przepłynął z Pekinu.

Można domniemywać, że gdy dyrektor po raz pierwszy podejmował chińskiego gościa, który od wielu lat mieszka w Polsce i płynnie mówi po polsku, podzielił się z nim tą historią jako ciekawostką w ramach próby zbudowania mostu porozumienia między kulturami. W obliczu braku zbyt wielu powiązań między oboma krajami nie było to jednak zadanie łatwe²⁷.

Prezes polskiej fundacji – organizacji pozarządowej, która nie podlega organom administracji rządowej²⁸ i funkcjonuje na zasadach określonych

27 Choć same Łazienki Królewskie poza okresem *chinoiserie* mają w swojej historii drugi moment łączący je z Chinami, to jednak przez wiele dekad nie funkcjonował on oficjalnie w dyplomacji obu państw. W latach 1958–1970 polski rząd udostępnił pałac Myślewicki (budowany w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XVII w., w okresie panowania *chinoiserie*, stąd właśnie zakrzywienia jego miedzianych dachów w stylu chińskim) na potrzeby kilkudziesięciu spotkań przedstawicieli władz ChRL i Stanów Zjednoczonych, przeważnie na poziomie ambasadorów. Ich głównym celem było wypracowanie podwalin pod dialog i rozwiązywanie palących problemów obywateli obu państw oraz wynegocjowanie konsensusu w sprawie Tajwanu. Obawy o podsłuch powodowały, że poza oficjalnymi oświadczeniami odczytywanymi przez ambasadorów i następującą po nich dyskusją istotne informacje przekazywano sobie na kartkach, w związku z czym rozmowy nazywano niemymi. Po półtora roku negocjacje zostały zerwane, niemniej jednak później powrócono do tego sekretnego formatu. Gdy w 1969 r. prezydentem USA został Richard Nixon (jako wiceprezydent odwiedził Warszawę w 1959 r. i najprawdopodobniej nocował wtedy właśnie w pałacu Myślewickim), a relacje między ChRL i ZSRR przechodziły poważny kryzys, częstość spotkań wzrosła. Do ostatniego doszło w 1970 r., a rok później nastąpiła sekretna wizyta doradcy Nixona do spraw bezpieczeństwa narodowego Henry'ego Kissingera w ChRL i spotkania z premierem Zhou Enlaiem, której zwieńczeniem była zorganizowana w 1972 r. siedmiodniowa wizyta prezydenta USA w Chinach i oficjalne nawiązanie relacji dwustronnych po 25 latach przerwy. Szerzej zob. przede wszystkim dokumenty i wprowadzenie zredagowane przez Williama Burra i Sharon Chamberlain: *Negotiation US-Chinese Reapprochement. New American and Chinese documentation leading up to Nixon's 1972 trip*, ed. W. Burr, S. Chamberlain, G. Bei, Z. Han, 22 V 2002 (The National Security Archive Electronic Briefing Book, 70), dostępny w internecie [dostęp: 22 IX 2019]: <<https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB70/>>; M. MacMillan, *Nixon and Mao. The week that changed the world*, Random House, New York 2007; Y. Komine, *Secrecy in US foreign policy. Nixon, Kissinger and the rapprochement with China*, Ashgate Publishing, Aldershot 2008. Autorka nie znalazła satysfakcjonującego opracowania naukowego na temat spotkań w pałacu Myślewickim.

28 Dokonana w 2016 r. zmiana prawa ChRL dotyczącego sektora niepublicznego pozwoliła na włączenie organizacji pozarządowych do systemu rządów prawa, ale stworzyła też skuteczniejsze narzędzie kontroli i ograniczania działalności organizacji krytykujących

w ustawie o działalności pożytku publicznego i wolontariacie – wykonał po spotkaniu z dyrektorem polskiego muzeum pracę, na której znalazł się najlepiej, czyli opracował projekt tworzący możliwości współpracy instytucjom i podmiotom o zbieżnych celach. Historia o alei Chińskiej i bramie-moście w stylu chińskim w rezydencji parkowej polskiego króla zainspirowała go do znalezienia polskich i chińskich sponsorów oraz przekucia tego osiemnastowiecznego spotkania kultur we współczesny most między Polską i Chinami, czyli projekt stworzenia nowego²⁹, wspólnego dla obu krajów dziedzictwa kulturowego, które przedstawiało duży potencjał jako przedmiot *heritage diplomacy*.

W krótkim czasie w obu krajach odbyło się wiele spotkań, które jeszcze w tym samym roku, w grudniu, podczas wizyty prezydenta Bronisława Komorowskiego w Pekinie zaowocowały uroczystym podpisaniem umowy o objęciu MŁK mecenatem China Minmetals Corporation oraz KGHM „Polskiej Miedzi”. Obie firmy zobowiązały się w umowie, że w latach 2012–2015 przekażą muzeum łącznie 5 mln zł na rewitalizację alei Chińskiej i budowę Pawilonu Chińskiego. Partnerem wszystkich trzech stron odpowiedzialnym za komunikację podczas realizacji projektu została fundacja Sinopol³⁰.

Analiza sieci współpracy podmiotów rządowych i pozarządowych oraz efektów projektu

Dziedzictwo kulturowe

W rezultacie współpracy czterostronnej (MŁK, KGHM, China Minmetals i fundacji Sinopol), jak zwykł nazywać pracę przy projekcie prezes fundacji, przez park przebiega dziś zrewitalizowana i pokryta żwirkiem³¹ droga, której przywrócono nazwę z 1780 r. – *aleja Chińska*. Co lato podczas międzynarodowego

władzę. Szerzej zob. H. Han, *Legal governance of NGOs in China under Xi Jinping: reinforcing divide and rule*, „Asian Journal of Political Science” 2018, vol. 26, No. 3, s. 390–409.

29 W literaturze anglojęzycznej zjawisko produkcji dziedzictwa opisuje się wyrażeniem *heritage-making*. Wielokrotnie używane jest ono w publikacji *World heritage on the ground*, ed. C. Brumann, D. Berliner, Berghahn Books, New York 2016.

30 *China Minmetals Corporation oraz KGHM objęły mecenatem Łazienki Królewskie*, „Muzeum Łazienki Królewskie w Warszawie” [online], 22 XII 2011 [dostęp: 30 X 2019], dostępny w internecie: <<http://ns1.lazienki-krolewskie.pl/newsArchive,id,564,p,41.html>>.

31 W czasach PRL wiele miejsc w Łazienkach Królewskich zalano asfaltem. Rewitalizacja alei polegała na zerwaniu go, przygotowaniu nawierzchni i wysypaniu żwirku. Chwałą go osoby uprawiające w parku jogging, a krytykują spacerowicze wybierający się tam po opadach atmosferycznych.

projektu Ogrody Światła rozświetlają ją wieczorami lampiony chińskie³². MŁK zainicjowało to cykliczne wydarzenie w 2013 r. wraz z czterema³³ innymi instytucjami kultury. Jedną z nich jest instytucja chińska. Rok wcześniej do grona kluczowych podwykonawców ogrodu chińskiego, który wyewoluował z pierwotnego pomysłu budowy pawilonu, dołączyła Rezydencja Księcia Gongga w Pekinie³⁴. Prof. Edward Bartman i architekt Paweł Bartman opracowali projekt ogrodu w charakterystycznym dla końca XVIII w. stylu *chinoiserie*. Warto dodać, że chodziło o całkiem nowy ogród, który nie istniał w Łazienkach za czasów króla Stanisława Augusta Poniatowskiego. Rezydencja Księcia Gongga wykonała elementy wszystkich obiektów, a mecenas i pokryli koszty realizacji planu, zgodnie z którym niedaleko od bramy przy Agrykoli stanęły drewniane altana i pawilon, kamienne mostek i lampiony oraz подарowane MŁK przez chińskie muzeum dwa kamienne lwy pilnujące wejścia do ogrodu. Wokół posadzono chińską roślinność, a latem w strumyku pod mostem pływają m.in. kaczkę mandarynki, gatunek hodowlany pochodzący z Azji Wschodniej, w Europie znany od XVIII w.

Wszystkie elementy, z których zbudowano ogród chiński, zostały zaprojektowane i wykonane w Chinach przez chińskich rzemieślników i specjalistów Rezydencji Księcia Gongga „zgodnie ze starym rzemiosłem i obyczajami”, co wielokrotnie podkreślano w materiałach prasowych opracowywanych wspólnie przez MŁK i fundację. Drewniane kolumny altany i pawilonu zostały pomalowane na charakterystyczny rdzawo-czerwony kolor, a belki stropu pokryto ośmioma polichromiami z tradycyjnymi chińskimi motywami zdobniczymi. Pod względem architektonicznym nie wydają się to konstrukcje

32 Zadaniem międzynarodowego projektu pod nazwą Ogrody Światła (*Gardens of Light*), w którym aktywnie uczestniczy MŁK, jest promowanie wyjątkowych ogrodów i celebrowanie harmonii natury i sztuki, jaka panowała w architekturze ogrodów w XVII, XVIII i XIX w. W jego ramach odbywają się seminaria naukowe, festiwale (m.in. Zimowy Wieczór Światła i Festiwal Światła) oraz koncerty muzyczne (m.in. festiwal Strefa Ciszy). Zob. *Ogrody Światła*, „Łazienki Królewskie” [online, dostęp: 30 X 2019], dostępny w internecie: <<https://www.lazienki-krolewskie.pl/pl/nasze-projekty/ogrody-swiatla>>.

33 Obecnie projekt Ogrody Światła realizuje już osiem instytucji. *Nowi partnerzy Ogrodów Światła*, „Łazienki Królewskie” [online, dostęp: 30 X 2019], dostępny w internecie: <<https://www.lazienki-krolewskie.pl/pl/aktualnosci/nowi-partnerzy-ogrodow-swiatla-zobacz-kto-dolaczyl-do-lazien>>.

34 Autorce nie udało się ustalić, dlaczego pawilon chiński, który widnieje w treści umowy podpisanej między wszystkimi stronami w Pekinie w grudniu 2011 r., wyewoluował ostatecznie do formy ogrodu chińskiego, czyli pawilonu, altany i mostku. Niewątpliwie musiały zaistnieć przynajmniej dwie okoliczności: strony projektu uznały taką modyfikację za korzystną, a budżet pozwolił na pokrycie kosztów dodatkowego projektowania i wykonania.

szczególnie skomplikowane i mogliby je przygotować polscy podwykonawcy. Przyplęły jednak z Chin, gdzie miały zostać wykonane z poszanowaniem zasad ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego, gdyż instytucjom kultury obu krajów, które są sygnatariuszami regulującej je konwencji UNESCO, zależało, by ogród był prawdziwie chiński. Od profesora architektury, który nadzorował konstrukcję ogrodu z ramienia podwykonawcy, czyli Rezydencji Księcia Gonga, pracownicy MŁK dowiedzieli się na przykład, że do impregnacji drewnianych elementów konstrukcji zgodnie ze zwyczajem użyto świńskiej krwi, co wraz z innymi tradycyjnymi metodami obróbki drewna miało zabezpieczyć je przed zimnem i przedwczesną erozją.

Budowa ogrodu chińskiego według zupełnie nowego projektu, bez wyraźnych odniesień do obiektów zbudowanych za czasów króla Stanisława Augusta Poniatowskiego i z mostkiem, który w żaden sposób nie nawiązuje do tego z projektu Jana Chrystiana Kamsetzera, spotkała się w niektórych mediach oraz środowiskach konserwatorów i znawców ochrony zabytków z głosami krytycznymi³⁵. Krytykę wzmaga fakt, że pod koniec pierwszej zimy główny konserwator MŁK poinformował Sinopol o łuszczeniu się farby na specjalnie zaimpregnowanych kolumnach pawilonu i poprosił o zapytanie specjalistów z Rezydencji Księcia Gonga, co należy zrobić w takiej sytuacji. Odpowiedź, która przyszła z Pekinu, nie przyniosła jednak rozwiązania³⁶.

Podczas ustalania harmonogramu prac starano się dbać o pozytywną symbolikę, która w kulturze chińskiej odgrywa ważną rolę. Troszczyła się o to zwykle fundacja Sinopol. Na uroczystość umieszczenia ostatniej belki konstrukcyjnej wybrano 4 czerwca, czyli Dzień Solidarności i Wolności, ustanowiony rok wcześniej uchwałą Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej. Uroczyste

35 Zob. m.in. T. Urzykowski, *Łazienki Królewskie. Dyrektor nie ma umiaru w ulepszaniu*, „Gazeta Wyborcza” [online], 22 IX 2015 [dostęp: 28 X 2019], dostępny w internecie: <<https://warszawa.wyborcza.pl/warszawa/1,34862,18866117,co-ma-palac-na-wyspiedo-wiatraka-nowe-plany-dyrektora.html>>. W opublikowanym niecałe dwa tygodnie wcześniej artykule tego samego autora nie było jeszcze słów krytyki: tenże, *Łazienki piękne po rewitalizacji. Nie ma już asfaltowych alejek*, „Gazeta Wyborcza” [online], 11 IX 2015 [dostęp: 28 X 2019], dostępny w internecie: <<https://warszawa.wyborcza.pl/warszawa/1,34862,18754501,lazienki-piekne-po-rewitalizacji-nie-ma-juz-asfaltowych-alejek.html>>. O podobnej natury zarzutach do wystawy i wielu innych chińskich wydarzeń organizowanych w Czechach piszą tamtejsi badacze. Zob. *Kulturni diplomacie Číny a její regionální variace*, red. O. Klimeš, Academia, Praha 2018.

36 Według informacji, którymi dysponuje autorka, farba na kolumnach pawilonu nadal się łuszczy. Wymianę technik konserwatorskich między stronami polską i chińską mogą utrudniać odległość i potencjalne koszty, a także odpowiedzialność, którą należałoby przypisać jednej ze stron projektu. Wymaga to osobnego badania.

otwarcie ogrodu odbyło się natomiast 2 sierpnia 2014 r., w chiński dzień zakochanych. *Notabene* w ostatniej dekadzie obchody tego dnia promowane są w Chinach w ramach powrotu do tradycji. W ten sposób zachowano równowagę i uhonorowano oba kraje, celebrując w dni świąteczne.

Muzeum „Łazienki Królewskie”

MŁK jest popularnym miejscem zarówno wśród mieszkańców Warszawy, jak i odwiedzających ją turystów. Aktywnie inicjuje wydarzenia o charakterze edukacyjnym i promującym kulturę. Rewitalizacja alei Chińskiej była jednym z wielu projektów mających na celu przywrócenie placówce jej dawnej świetności. Jak się okazało, rezultaty tego projektu przyniosły muzeum także konsekwencje polityczne, gdyż od tamtego czasu w wizytę każdego chińskiego urzędnika najwyższej rangi (a także w program delegacji na poziomie prowincji) wpisany jest zwykle zaplanowany przez polskich partnerów spacer aleją i przejście obok ogrodu chińskiego. Od czasu projektu rewitalizacji alei i budowy ogrodu oraz współpracy z Sinopolem – a za jego pośrednictwem z chińskimi agencjami rządowymi promującymi kulturę chińską za granicą – w MŁK częściej odbywają się związane z kulturą chińską wydarzenia dla dzieci i dorosłych, takie jak warsztaty kaligrafii czy używania laki, ceremonie parzenia herbaty etc.³⁷

W ostatnich latach rozwinął się również międzynarodowy projekt Ogrody Światła, który MŁK współtworzy z innymi prestiżowymi placówkami. Każdego roku organizowanym w jego ramach festiwalom towarzyszą elementy kultury chińskiej – od lampionów po koncerty w ogrodowym pawilonie. Pekkańska Rezydencja Księcia Gonga dołączyła do Ogrodów Światła rok po rozpoczęciu współpracy z MŁK.

Mecenasi

KGHM „Polska Miedź” oraz China Minmetals Corporation, które zostały mecenasami projektu, z różną intensywnością współpracowały ze sobą od 1999 r., ale wspólny mecenat nad MŁK zacieśnił relacje biznesowe obu przedsiębiorstw. China Minmetals to grupa plasująca się na 112 miejscu w rankingu największych firm na świecie, a w branży przemysłu metalowego zajmuje

37 *Otwarcie nowego Ogrodu Chińskiego inauguruje III Festiwal Lampionów w Łazienkach Królewskich*, „Muzeum Łazienki Królewskie w Warszawie” [online], 23 VII 2014 [dostęp: 28 X 2019], dostępny w internecie: <<http://web.archive.org/web/20140905044306/http://www.lazienki-krolewskie.pl/press,id,228,cat,2.html>>.

pozycję numer jeden³⁸. W jej skład wchodzi państwowe firmy zarządzające wydobyciem metali ziem rzadkich. Grupa posiada też złoża miedzi w wielu miejscach na świecie. Wielkość współpracy z polskim producentem katod miedzianych nie jest co prawda strategiczna, niemniej od dwudziestu lat relacja ta pozostaje w aktywnym portfolio firmy, a jej zamówienia, choć składane nieregularnie, stanowią istotną część dochodu polskiego partnera³⁹. KGHM „Polska Miedź” to z kolei jedna z największych polskich spółek skarbu państwa, a także największy producent srebra i szósty producent miedzi na świecie. W światowym rankingu „Forbesa” zajmuje pozycję 1302⁴⁰.

Przekazana przez obie firmy suma 5 mln zł nie stanowiła znacznego wkładu w budżet inwestycji, jakie zrealizowano w MŁK od 2010 do 2015 r. Ich ogólna wartość wyniosła ponad 130 mln zł, a pieniądze pochodziły głównie ze środków europejskich, funduszy norweskich oraz budżetu Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Pieniądze przekazane przez China Minmetals, tj. 2,5 mln zł, stanowią jednak największą jak dotąd sumę, jaką chiński podmiot przeznaczył na niekomercyjne cele kulturalne w Polsce.

W 2013 r. prezydent Bronisław Komorowski odznaczył prezesa China Minmetals Zhou Zhongshu Krzyżem Kawalerskim Orderu Zasługi Rzeczypospolitej Polskiej. W roku 2014 prezesi China Minmetals i KGHM „Polska Miedź” uhonorowani zostali Nagrodą Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego jako członkowie Klubu Mecenatów MŁK, a w 2015, wraz z innymi mecenasami MŁK, Krzyż Kawalerski Orderu Odrodzenia Polski za wybitne zasługi w działalności na rzecz wspierania oraz promowania polskiej kultury i dziedzictwa narodowego otrzymał prezes zarządu KGHM Herbert Wirth⁴¹.

38 *China Minmetals*, „Fortune” [online, dostęp: 30 X 2019], dostępny w internecie: <<https://fortune.com/global500/2019/china-minmetals/>>.

39 W 2016 r. podczas wizyty przywódcy Chin w Polsce podpisano ramową umowę o dalszej współpracy między przedsiębiorstwami w latach 2017–2021. Jak poinformował zarząd KGHM, pod koniec roku 2018 zamieniono ją na mającą obowiązywać w latach 2019–2023 umowę z należąca do grupy China Minmetals firmą China Minmetals Nonferrous Metals. Wartość nowego kontraktu szacowana jest na 1,5–3,8 mld dol. *Umowa handlowa z China Minmetals Nonferrous Metals Co. Ltd.*, „KGHM Polska Miedź” [online], 6 XI 2018 [dostęp: 28 X 2019], dostępny w internecie: <<https://kg hm.com/pl/umowa-handlowa-z-china-minmetals-nonferrous-metals-co-ltd>>.

40 #1302 *KGHM Polska Miedz*, „Forbes” [online, dostęp: 30 X 2019], dostępny w internecie: <<https://www.forbes.com/companies/kg hm-polska-miedz/#62964ce4125e>>.

41 *Prezydent Bronisław Komorowski odznaczył mecenasów Muzeum Łazienki Królewskie*, „Łazienki Królewskie” [online, dostęp: 28 X 2019], dostępny w internecie: <<https://www.lazienki-krolewskie.pl/pl/aktualnosci/mecenas-i-lazienek-krolewskich-odznaczeni-przez-prezydenta-rp-bronislawa-komorowskiego>>.

Fundacja

Fundacja Chińsko-Polskiej Wymiany Gospodarczej i Kulturalnej „Sinopol” to organizacja pozarządowa zajmująca się konsultingiem gospodarczym. Doradza ona polskim firmom, jak rozpocząć współpracę z chińskimi podmiotami, a chińskim pomaga zaistnieć na rynku polskim. Starła się także zajmować wymianą kulturową, jednak przed projektem z MŁK nie stanowiło to istotnej części jej działań. Od początku swojej działalności fundacja związana jest ze spółką skarbu państwa KGHM i pośredniczy w komunikacji z jej chińskim partnerem China Minmetals Corporation. Współpracę tę zapoczątkował założyciel Sinopolu, Tian Yixing, którego prezydent odznaczył 21 grudnia 2011 r. na uroczystości w Ambasadzie RP w Pekinie Krzyżem Kawalerskim Orderu Zasługi Rzeczypospolitej Polskiej za wybitne zasługi w rozwijaniu polsko-chińskiej współpracy gospodarczej⁴². Jako organizacja pozarządowa fundacja wykorzystuje w pracy swoje główne atuty, czyli chińskie znajomości (*guanxi*) oraz zrozumienie sytuacji gospodarczej i politycznej w Polsce. Często pełni też rolę mostu między państwowymi i prywatnymi instytucjami w obu krajach, np. angażując się w pomoc prowincjonalnym chińskim instytucjom kultury w nawiązywaniu kontaktów z partnerskimi instytucjami w Polsce, zgodnie z duchem polityki strategii wychodzenia na zewnątrz (*zou chuqu*)⁴³. Rozpoczęcie współpracy ze znanym muzeum w Polsce było dla fundacji nie tylko realizacją zobowiązań wobec klienta, jakim jest KGHM, ale i istotnym krokiem w rozwoju. Zaproponowanie wspólnego

42 *Odznaczenia dla obywateli chińskich*, „Prezydent” [online], 21 XII 2011 [dostęp: 28 X 2019], dostępny w internecie: <<https://www.prezydent.pl/archiwum-bronislawa-komorowskiego/aktualnosci/ordery-i-odznaczenia/art,1059,odznaczenia-dla-obywateli-chińskich.html>>. Tian Yixing (1934–2018) przez wiele lat związany był z Polską i przemysłem wydobywczym. Na gruncie tych kontaktów i doświadczeń wyrosła późniejsza współpraca fundacji z KGHM i China Minmetals. Tian rozumiał polityczne ograniczenia w relacjach polsko-chińskich, dlatego w 1999 r. założył organizację pozarządową, która często pełniła funkcję inicjatora relacji między instytucjami rządowymi niższego szczebla obu państw. Szerzej zob. *Życie na obczyźnie – o Chińczykach mieszkających w Polsce*: „Chińskie Radio Międzynarodowe” [online], 15 XI 2014 [dostęp: 30 X 2019], dostępny w internecie: <<http://polish.cri.cn/1341/2014/11/15/181s130073.htm>>.

43 Strategia wychodzenia na zewnątrz, czyli umiędzynarodowienia działalności dużych przedsiębiorstw państwowych (chodziło przede wszystkim o inwestycje poza granicami Chin), interpretowana następnie szerzej jako pogłębienie współpracy z zagranicą (m.in. instytucjami związanymi z kulturą), nazwana została jedną z czterech chińskich modernizacji po wejściu ChRL do Światowej Organizacji Handlu w 2001 r. Szerzej zob. P. Nash, *China's „going out” strategy*, „Diplomatic Courier” [online], 10 V 2012 [dostęp: 28 X 2019], dostępny w internecie: <<https://www.diplomaticcourier.com/posts/china-s-going-out-strategy>>.

mecenatu z jednym z ważniejszych partnerów zagranicznych okazało się bardzo perspektywicznym pomysłem. Pomyślnie zrealizowane działania otworzyły Sinopolowi drogę do dalszej współpracy z MŁK oraz wieloma innymi instytucjami w Polsce i Chinach. Już w 2012 r. zapoczątkowano tradycję corocznego letniego Festiwalu Lampionów, nad którym patronat obejmuje zwykle Ambasada ChRL w Polsce. Fundacja pomaga w zakupie i transporcie lampionów z Chin oraz przy organizacji programu artystycznego. Wspiera też komunikację między MŁK a chińskimi instytucjami kultury, które w ramach promowania niematerialnego dziedzictwa za granicą zainteresowane są uczestnictwem w programie i *tournée* po Europie. W roku 2016 Sinopol wraz z agencją reprezentującą miasto Chengdu⁴⁴ podpisał z MŁK trzyletnią umowę na organizację Festiwalu Lampionów oraz wspólne obchody dni kultury chińskiej⁴⁵.

Przyznanie honorowego odznaczenia założycielowi fundacji ugruntowało jej pozycję jako podmiotu specjalizującego się w relacjach polsko-chińskich, zwłaszcza w oczach ambasady ChRL i chińskich podmiotów rządowych, które nie zawsze poważnie traktują aktorów pozarządowych, w dodatku niepodlegających jurysdykcji chińskiej. Z inicjatywy fundacji ambasada Chin została wymieniona na tablicy upamiętniającej projekt.

Rezydencja Księcia Gong

Dzięki szeroko zakrojonemu projektowi rewitalizacji miejsc kultury w Pekinie, który realizowano kilka lat przed letnimi igrzyskami olimpijskimi w 2008 r., prestiżowe dziś muzeum Rezydencja Księcia Gong (Gong Wang Fu) przeszło pierwszy gruntowny remont od dekad. W roku 2012, gdy ambasada ChRL polecała je jako godnego partnera, nie było jeszcze prężnie działającą placówką kultury. Współpraca z MŁK oraz uczestnictwo w Ogrodach Światła okazały się dla tej instytucji początkiem dekady wypełnionej projektami międzynarodowymi i intensywną współpracą z wieloma partnerami na świecie. Bez wątplenia udział w sponsorowanym przez jedną z największych chińskich firm projekcie, którego rolę w relacjach polsko-chińskich docenili najwyższej rangi urzędnicy Chin, miało potencjał sukcesu. Przedstawiciele Rezydencji

44 Urzędy kultury w rządach terenowych w ChRL prowadzą własną politykę zagraniczną i same dbają o promocję instytucji kulturalnych w szerokich ramach wyznaczonych przez rząd centralny. Podobnie jest w kwestiach promocji lokalnego biznesu.

45 *Dni Chengdu w Łazienkach Królewskich*, „Łazienki Królewskie” [online, dostęp: 22 IX 2019], dostępny w internecie: <<https://www.lazienki-krolewskie.pl/pl/aktualnosci/dni-chengdu-w-lazienkach-krolewskich>>.

wykorzystali unikalną szansę, by nawiązać przy tej okazji relacje z przedstawicielami własnych instytucji rządowych, czemu sprzyjał udział w każdym ważnym wydarzeniu związanym z projektem. Autorka pamięta zorganizowaną we wrześniu 2014 r., czyli ponad miesiąc po oficjalnym otwarciu ogrodu chińskiego, wizytę wiceministra kultury Xiang Zhaoluna, na którą przedstawiciele władz Rezydencji przylecieli na własny koszt. Zrobili to, by skorzystać z okazji i osobiście przedstawić się szefowi ministerstwa ChRL, które zarządza tysiącami muzeów, a o jego uwagę walczą miliony projektów i osób. Po zakończeniu oficjalnego spotkania, podczas spaceru przy ogrodzie chińskim delegacja Rezydencji dyskretnie otoczyła wiceministra i towarzyszących mu pracowników ambasady, zapewniając sobie tym samym niepowtarzalną okazję, by w kameralnych warunkach obcego miasta zjeść kolację z wiceministrem kultury prawie półtoramiliardowego kraju i zrobić na nim pozytywne wrażenie⁴⁶. Na internetowej stronie Rezydencji trudno jednak znaleźć informacje o udziale w projekcie budowy ogrodu chińskiego, być może z uwagi na sposób zarządzania wpisami archiwalnymi.

Dziedzictwo kulturowe w działaniach dyplomatycznych

Przy wejściu do ogrodu chińskiego widnieje tablica z informacją o podmiotach odpowiedzialnych za jego powstanie i rewitalizację alei Chińskiej: Muzeum „Łazienki Królewskie”, KGHM „Polskiej Miedzi”, China Minmetals Corporation oraz fundacji Sinopol. Kurtuazyjnie wymieniono również Ambasadę ChRL w Polsce.

Od chwili zakończenia prac aleja Chińska i ogród chiński pełnią istotną rolę w relacjach między Polską i ChRL. Polscy urzędnicy zabierają tam swoich odpowiedników z Chin podczas oficjalnych wizyt państwowych. Na przykład w kwietniu 2012 r. na spacer po Łazienkach zaproszony został premier Wen Jiabao, we wrześniu 2014 r. – wiceminister kultury Xiang Zhaolun, a w czerwcu 2016 r. – przywódca Xi Jinping. W lipcu tego roku aleję i ogród chiński oglądał minister spraw zagranicznych Wang Yi, a na miejsce większości spotkań dotyczących współpracy gospodarczej obu państw polskie ministerstwo wybrało wówczas pałac Myślewicki⁴⁷.

46 Podczas ubiegłorocznej wizyty w Pekinie autorce nie udało się jednak porozmawiać z żadnym pracownikiem Rezydencji Księcia Gongga, który mógłby potwierdzić, do jakiego stopnia uczestnictwo w projekcie było dla tego muzeum przełomowe.

47 *Szefowie polskiej i chińskiej dyplomacji w Łazienkach Królewskich*, „Łazienki Królewskie” [online, dostęp 30 X 2019], dostępny w internecie: <<https://www.lazienki-krolewskie.pl/pl/aktualnosci/szefowie-polskiej-i-chinskiej-dyplomacji-w-lazienkach-krolew>>.

W relacje medialne z tych wizyt w obu krajach włączane są zwykle fotografie ze spaceru urzędników aleją udekorowaną charakterystycznymi czerwonymi lampionami oraz nawiązanie do projektu współpracy i mecenatu. Oficjalne chińskie media zamieszczają też najczęściej szczególnie pozytywny komentarz, podkreślając rozpoznawalność kultury i dziedzictwa Chin na świecie⁴⁸, co dla Polski może się przełożyć na pozytywny odbiór w oczach chińskich widzów jako państwa, które szanuje i docenia ich kulturę.

Główną przyczyną, dla której MŁK znajduje się na liście najczęściej odwiedzanych przez chińskich turystów miejsc w Warszawie, jest pomnik Fryderyka Chopina. Każda wycieczka opuszcza jednak Łazienki, przechodząc uprzednio aleją Chińską i fotografując się w ogrodzie chińskim, który dla gości z Państwa Środka spełnia również funkcję łącznika między dwoma dość dalekimi od siebie kulturowo krajami.

Zarówno altana, jak i pawilon są zbyt małe, by służyć za scenę dla tradycyjnego grupowego występu artystycznego, np. opery chińskiej. Podczas rozmaitych festiwali odbywają się w nich jednak koncerty chińskiej muzyki tradycyjnej.

Współpraca publicznych i prywatnych aktorów dość szybko spotkała się ze wsparciem instytucji rządowych obu krajów. Ambasada ChRL udzielała pomocy w nawiązywaniu kontaktów z chińskimi instytucjami kultury i można domniemywać, że wystosowała pozytywną opinię na temat projektu do chińskiego MSZ. Choć dla żadnej z firm sponsorujących projekt 2,5 mln zł nie było gigantyczną sumą, to należy wiedzieć, że struktura zarządzania w kluczowych przedsiębiorstwach państwowych jest w Chinach bardzo zhierarchizowana i każdy prezes takiej firmy jest *de facto* urzędnikiem państwowym. Decyzja o udzieleniu polskiemu muzeum wsparcia finansowego przez jedną z największych chińskich firm była procesem złożonym, jednak zakończyła się bezprecedensowym w historii relacji polsko-chińskich sukcesem. Nie bez znaczenia był oczywiście fakt, że projekt dotyczył *chinoiserie* – dziedzictwa kulturowego pokretnie i w nieoczywisty sposób, lecz jednak związanego z Chinami.

48 Przykładowa relacja z wizyty premiera Wen Jiabao w MŁK na chińskiej stronie rządowej: *Zhongguo Bolan liang guo zongli de ershi fenzhong „sanbu wajijiao”* [‘Dwudziestominutowy „spacer dyplomatyczny” premierów Chin i Polski’], „Zhongyang Zhengfu Menhu Wangzhang” [‘Centralny Rząd Ludowy Chińskiej Republiki Ludowej’] [online], 26 IV 2012 [dostęp: 30 X 2019], dostępny w internecie: <http://www.gov.cn/ldhd/2012-04/26/content_2124356.htm>. Relacja na portalu „Zhong Xinwen”: *Wen Jiabao yu Bolan zongli zai Xiaobang Gongyuan Zhongguo Dadao sanbu* [‘Spacer Wen Jiabao z polskim premierem po alei Chińskiej w parku Chopina’], „Zhong Xinwen” [‘Wiadomości Chińskie’] [online], 26 IV 2012 [dostęp: 30 X 2019], dostępny w internecie: <<http://www.chinanews.com/tp/hd2011/2012/04-26/99419.shtml>>.

Tuż przed podpisaniem umowy w roku 2011 nastąpiła seria wydarzeń świadcząca o poparciu projektu przez najwyższe władze RP: uroczystość włączono w program od dawna planowanej podróży prezydenta Polski do Chin, a nazwisko założyciela Sinopolu znalazło się na liście osób uhonorowanych odznaczeniem państwowym. Niespełna pół roku później przypomniano sobie o amerykańsko-chińskich rozmowach, które w czasie zimnej wojny toczyły się w pałacu Myślewickim. Prezydent Bronisław Komorowski w obecności ambasadorów Chin i Stanów Zjednoczonych uroczystie odsłonił przed wejściem do pałacu tablicę upamiętniającą te wydarzenia⁴⁹.

Jeszcze przed zakończeniem projektu prezydent Polski odznaczył chińskiego prezesa – mecenasa projektu, a rok później dwaj prezesi mecenasi dostali odznaczenia z ramienia polskiego ministerstwa kultury. Wizyta premiera ChRL w kwietniu 2012 r. musiała być planowana na długo przed rozpoczęciem pracy nad rewitalizacją alei Chińskiej, podobnie jak propozycja stworzenia mającego zbliżyć państwa Europy Środkowo-Wschodniej do Chin formatu politycznego 16 plus 1, na którego pierwsze spotkanie na szczyble szefów rządów przyleciał do Warszawy Wen Jiabao. Rewitalizowana wtedy aleja Chińska natychmiast posłużyła działaniom dyplomatycznym: premier Polski zabrał tam na krótki spacer swojego chińskiego odpowiednika, a media rządowe w Państwie Środka natychmiast doniosły o chińskiej alei w Polsce, ilustrując materiał prasowy zdjęciem obu premierów z czerwonymi lampionami w tle.

Konkluzje

Projekt rewitalizacji alei Chińskiej i budowy ogrodu chińskiego w MŁK nie narodził się w żadnym z ministerstw ani nie został wpisany w żaden oficjalny protokół współpracy⁵⁰. Powstał z oddolnej inicjatywy aktorów zaangażowanych w rozwój swoich instytucji i kontaktów. Niemniej jednak już

49 Zob. *Tablica upamiętniająca rozmowy władz ChRL i USA*, „Prezydent” [online], 30 VII 2012 [dostęp: 22 IX 2019], dostępny w internecie: <<https://www.prezydent.pl/archiwum-bronislawa-komorowskiego/aktualnosci/wydarzenia/art,2269,tablica-upamietniajaca-rozmowy-wladz-chrl-i-usa.html>>.

50 Ministerstwa kultury Polski i Chin współpracują w oparciu o protokoły zatwierdzone wcześniej przez obie strony. W latach 2012–2015 w tego rodzaju dokumentach widniało kilka pozycji, m.in. współpraca Muzeum Narodowego w Warszawie i Chińskiego Narodowego Muzeum Sztuki w Pekinie, które miały u siebie nawzajem gościć. *Wiceminister kultury Chin z wizytą w Polsce*, „Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego” [online], 18 IX 2014 [dostęp: 28 X 2019], dostępny w internecie: <<http://mkidn.gov.pl/pages/posts/wiceminister-kultury-chin-z-wizyta-w-polsce-4972.php>>.

w momencie powstawania inicjatywa ta zaczęła funkcjonować w przestrzeni dyplomatycznej Polski i Chin, inspirując do dalszych działań w sferze stosunków międzynarodowych. Dziś jest już elementem szerszej narracji i obiektem procesów związanych z *heritage diplomacy*.

Ze względu na formę współpracy i finansowania projekt ochrony polsko-chińskiego dziedzictwa kulturowego w MŁK różni się na przykład od wsparcia przy wieloletnim i kosztownym procesie konserwacji kompleksu świątyń Angkor udzielonego Kambodży przez rządy Japonii i Chin. Wywołuje jednak podobny efekt, co potwierdza powyższa analiza. Polscy goście MŁK cieszą się egzotyką i estetyką alei Chińskiej, ogrodu i organizowanych tam wydarzeń kulturalnych, a grupy chińskich turystów fotografujące się w ogrodzie niewątpliwie odczuwają sentyment i dumę narodową. Polscy urzędnicy już na stałe wpisali do protokołu pobytu chińskich urzędników w Warszawie spacer wzdłuż alei Chińskiej, a media rządowe – zamieszczanie w relacjach ilustrujących je zdjęć.

Parafrazując Wintera⁵¹, można stwierdzić, że relacje między Polską a Chinami nie zostały spłaszczony (*flattened*) przez wielostronną współpracę nad ochroną i reprodukcją wspólnego dziedzictwa kulturowego w Łazienkach Królewskich, a uczestnicy i beneficjenci projektu dostali szansę zadumy nad możliwościami poszerzania współpracy w nowym kontekście przyrodniczym i architektonicznym⁵².

Omówiony wyżej projekt i wskazane paralele w działaniach Japonii i Chin pozwalają przypuszczać, że w przyszłości będziemy mieć do czynienia z podobnymi przypadkami wykorzystywania dziedzictwa kulturowego w dyplomacji. Praca ta może stanowić inspirację do zbadania, czy i inne obiekty w Europie stworzone w czasach mody na *chinoiserie* są przedmiotem *heritage diplomacy*.

51 T. Winter, *Heritage diplomacy*...

52 W mediach pojawiła się też informacja, z której można wnosić, że potencjał *heritage diplomacy* dostrzegła w MŁK również Turcja. Zob. T. Urzykowski, *Dom Turecki w Łazienkach Królewskich? Cenny zabytek na celowniku dyplomatów, konserwator zaskoczony*, „Gazeta Wyborcza” [online], 25 IX 2017 [dostęp: 28 X 2019], dostępny w internecie: <<https://warszawa.wyborcza.pl/warszawa/7,54420,22419014,dm-turecki-w-lazienkach-cenny-zabytek-na-celowniku-dyplomatow.html>>. Wątek ten pozostaje jednak poza zakresem powyższego badania.

Bibliografia

- #1302 KGHM Polska Miedz, „Forbes” [online, dostęp: 30 X 2019], dostępny w internecie: <<https://www.forbes.com/companies/kg hm-polska-miedz/#62964ce4125e>>.
- Akagawa N., *Heritage conservation and Japan's cultural diplomacy: heritage national identity and national interest*, Routledge, London 2015.
- Akagawa N., *Japan and the rise of heritage in cultural diplomacy: where are we heading?*, „Future Anterior: Journal of Historic Preservation, History, Theory, and Criticism” 2016, vol. 13, No. 1.
- Black J., *A history of diplomacy*, Reaktion, London 2010.
- China Minmetals, „Fortune” [online, dostęp: 30 X 2019], dostępny w internecie: <<https://fortune.com/global500/2019/china-minmetals/>>.
- China Minmetals Corporation oraz KGHM objęli mecenatem Łazienki Królewskie, „Muzeum Łazienki Królewskie w Warszawie” [online], 22 XII 2011 [dostęp: 30 X 2019], dostępny w internecie: <<http://ns1.lazienki-krolewskie.pl/newsArchive,id,564,p,41.html>>.
- Dni Chengdu w Łazienkach Królewskich, „Łazienki Królewskie” [online, dostęp: 22 IX 2019], dostępny w internecie: <<https://www.lazienki-krolewskie.pl/pl/aktualnosci/dni-chengdu-w-lazienkach-krolewskich>>.
- Enforcing international cultural heritage law*, ed. F. Francioni, J. Gordley, Oxford University Press, Oxford 2013.
- From William Morris. Building conservation and the arts and crafts cult of authenticity 1877–1939*, ed. Ch. Miele, Yale University Press, New Haven 2005.
- Gamble A., *Conclusion: the meaning of global governance*, [w:] *Global governance and Japan. The institutional architecture*, ed. G. Hook, H. Dobson, Routledge, London 2007.
- Han H., *Legal governance of NGOs in China under Xi Jinping: reinforcing divide and rule*, „Asian Journal of Political Science” 2018, vol. 26, No. 3.
- Harrison R., *Heritage. Critical approaches*, Routledge, London 2013.
- Hartig F., *Chinese public diplomacy. The rise of the Confucius Institute*, Routledge, London 2017.
- Komine Y., *Secrecy in US foreign policy. Nixon, Kissinger and the rapprochement with China*, Ashgate Publishing, Aldershot 2008.
- Kopania I., *Rzeczy, ogrody, wyobrażenia. Chiny w kulturze Rzeczypospolitej czasów Stanisława Augusta*, Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 2012.
- Kowalski K., *O istocie dziedzictwa europejskiego: rozważania*, Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków 2013.
- Kulturní diplomacie Číny a její regionální variace*, red. O. Klimeš, Academia, Praha 2018.
- Kurlantzick J., *Charm offensive. How China's soft power is transforming the world*, Yale University Press, 2008.
- Lowenthal D., *Passed by the past. The heritage crusade and the spoils of history*, Cambridge University Press, Cambridge 1998.
- Luke Ch., Kersel M.M., *U.S. cultural diplomacy and archaeology. Soft power, hard heritage*, Routledge, New York 2013.
- Łakomska B., *Miłośnicy „chińskości” w dawnej Polsce: od siedemnastego do początków dziewiętnastego wieku*, Wydawnictwo „Neriton”, Warszawa 2008.
- MacMillan M., *Nixon and Mao. The week that changed the world*, Random House, New York 2007.
- Magier A., *Estetyka miasta stołecznego Warszawy*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1963.

- Nash P., *China's „going out” strategy*, „Diplomatic Courier” [online], 10 V 2012 [dostęp: 28 X 2019], dostępny w internecie: <<https://www.diplomaticcourier.com/posts/china-going-out-strategy>>.
- Negotiation US-Chinese Reapprochement. New American and Chinese documentation leading up to Nixon's 1972 trip*, ed. W. Burr, S. Chamberlain, G. Bei, Z. Han, 22 V 2002 (The National Security Archive Electronic Briefing Book, 70), dostępny w internecie [dostęp: 22 IX 2019]: <<https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB70/>>.
- Nowi partnerzy Ogródów Światła*, „Łazienki Królewskie” [online, dostęp: 30 X 2019], dostępny w internecie: <<https://www.lazienki-krolewskie.pl/pl/aktualnosci/nowi-partnerzy-ogrodow-swiatla-zobacz-kto-dolaczyl-do-lazien>>.
- Odnaczenia dla obywateli chińskich*, „Prezydent” [online], 21 XII 2011 [dostęp: 28 X 2019], dostępny w internecie: <<https://www.prezydent.pl/archiwum-bronislawa-komorowskiego/aktualnosci/ordery-i-odnaczenia/art,1059,odnaczenia-dla-obywateli-chińskich.html>>.
- Ogrody Światła*, „Łazienki Królewskie” [online, dostęp: 30 X 2019], dostępny w internecie: <<https://www.lazienki-krolewskie.pl/pl/nasze-projekty/ogrody-swiatla>>.
- Otwarcie nowego Ogrodu Chińskiego inauguruje III Festiwal Lampionów w Łazienkach Królewskich*, „Muzeum Łazienki Królewskie w Warszawie” [online], 23 VII 2014 [dostęp: 28 X 2019], dostępny w internecie: <http://web.archive.org/web/20140905044306/http://www.lazienki-krolewskie.pl/press_id,228,cat,2.html>.
- Prezydent Bronisław Komorowski odznaczył mecenasów Muzeum Łazienki Królewskie*, „Łazienki Królewskie” [online, dostęp: 28 X 2019], dostępny w internecie: <<https://www.lazienki-krolewskie.pl/pl/aktualnosci/mecenas-lazienek-krolewskich-odnaczeni-przez-prezydenta-rp-bronislawa-komorowskiego>>.
- Sharp F., *Exporting the revolution. The work of the SPAB outside Britain 1878–1914*, [w:] *From William Morris. Building conservation and the arts and crafts cult of authenticity 1877–1939*, ed. Ch. Miele, Yale University Press, New Haven 2005.
- Smith L., *Uses of heritage*, Routledge, London 2006.
- Sroczyńska K., *Zygmunt Vogel. Rysownik gabinetowy Stanisława Augusta*, Ossolineum, Wrocław 1969.
- Swenson A., *The rise of heritage*, Cambridge University Press, Cambridge 2013.
- Szefowie polskiej i chińskiej dyplomacji w Łazienkach Królewskich*, „Łazienki Królewskie” [online, dostęp 30 X 2019], dostępny w internecie: <<https://www.lazienki-krolewskie.pl/pl/aktualnosci/szefowie-polskiej-i-chińskiej-dyplomacji-w-lazienkach-krolew>>.
- Tablica upamiętniająca rozmowy władz ChRL i USA*, „Prezydent” [online], 30 VII 2012 [dostęp: 22 IX 2019], dostępny w internecie: <<https://www.prezydent.pl/archiwum-bronislawa-komorowskiego/aktualnosci/wydarzenia/art,2269,tablica-upamietniajaca-rozmowy-wladz-chrl-i-usa.html>>.
- Tai M., *China and her neighbours. Asian diplomacy from ancient history to the present*, Zed Books, London 2019.
- Tomczak M., *Is China a model member state of UNESCO in implementing the 2003 Convention? Reasons, benefits, and criticism*, „Santander Art and Culture Law Review” 2017 (3), No. 2.
- Umowa handlowa z China Minmetals Nonferrous Metals Co. Ltd.*, „KGHM Polska Miedź” [online], 6 XI 2018 [dostęp: 28 X 2019], dostępny w internecie: <<https://kgm.com/pl/umowa-handlowa-z-china-minmetals-nonferrous-metals-co-ltd>>.
- Urzykowski T., *Dom Turecki w Łazienkach Królewskich? Cenny zabytek na celowniku dyplomatów, konserwator zaskoczony*, „Gazeta Wyborcza” [online], 25 IX 2017

- [dostęp: 28 X 2019], dostępny w internecie: <<https://warszawa.wyborcza.pl/warszawa/7,54420,22419014,dom-turecki-w-lazienkach-cenny-zabytek-na-celowniku-dyplomatow.html>>.
- Urzykowski T., *Łazienki Królewskie. Dyrektor nie ma umiaru w ulepszeniu*, „Gazeta Wyborcza” [online], 22 IX 2015 [dostęp: 28 X 2019], dostępny w internecie: <<https://warszawa.wyborcza.pl/warszawa/1,34862,18866117,co-ma-palac-na-wyspie-do-wiatrak-a-nowe-plany-dyrektora.html>>.
- Urzykowski T., *Łazienki piękne po rewitalizacji. Nie ma już asfaltowych alejek*, „Gazeta Wyborcza” [online], 11 IX 2015 [dostęp: 28 X 2019], dostępny w internecie: <<https://warszawa.wyborcza.pl/warszawa/1,34862,18754501,lazienki-piekne-po-rewitalizacji-nie-ma-juz-asfaltowych-alejek.html>>.
- Vogel Z., *Widok na Bramę Chińską w Łazienkach*, akwarela, 1785, Państwowe Muzeum Ermitażu w Petersburgu, reprodukcja dostępna w internecie [dostęp: 28 X 2019]: <https://pl.m.wikipedia.org/wiki/Plik:Zygmunt_Vogel_-_Widok_na_Bram%C4%99_Chi%C5%84sk%C4%85_w_%C5%81azienkach.png>.
- Wen Jiabao yu Bolan zongli zai Xiaobang Gongyuan Zhongguo Dadao sanbu* [‘Spacer Wen Jiabao z polskim premierem po alei Chińskiej w parku Chopina’], „Zhong Xinwen” [‘Wiadomości Chińskie’] [online], 26 IV 2012 [dostęp: 30 X 2019], dostępny w internecie: <<http://www.chinanews.com/tp/hd2011/2012/04-26/99419.shtml>>.
- Wiceminister kultury Chin z wizytą w Polsce*, „Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego” [online], 18 IX 2014 [dostęp: 28 X 2019], dostępny w internecie: <<http://mkidn.gov.pl/pages/posts/wiceminister-kultury-chin-z-wizyta-w-polsce-4972.php>>.
- Winter T., *Geocultural power. China's quest to revive the Silk Roads for the twenty-first century*, University of Chicago Press, Chicago 2019.
- Winter T., *Heritage diplomacy*, „International Journal of Heritage Studies” 2015, vol. 21, No. 10.
- Wojciuk A., *Kultura w teoriach stosunków międzynarodowych: podejścia, trendy, korzenie*, „Społeczeństwo i Polityka” 2012, nr 4 (33).
- World heritage on the ground*, ed. C. Brumann, D. Berliner, Berghahn Books, New York 2016.
- Yan H., *World heritage craze in China. Universal discourse, national culture, and local memory*, Berghahn Books, New York 2018.
- Zasławska D.N., *Chinoiserie w Wilanowie. Studium z dziejów nowożytnej recepcji mody chińskiej w Polsce*, Wydawnictwo „Neriton”, Warszawa 2008.
- Zhongguo Bolan liang guo zongli de ershi fenzhong „sanbu wajijiao”* [‘Dwudziestominutowy „spacer dyplomatyczny” premierów Chin i Polski’], „Zhongyang Zhengfu Menhu Wangzhang” [‘Centralny Rząd Ludowy Chińskiej Republiki Ludowej’] [online], 26 IV 2012 [dostęp: 30 X 2019], dostępny w internecie: <http://www.gov.cn/ldhd/2012-04/26/content_2124356.htm>.
- Życie na obczyźnie – o Chińczykach mieszkających w Polsce*, „Chińskie Radio Międzynarodowe” [online], 15 XI 2014 [dostęp: 30 X 2019], dostępny w internecie: <<http://polish.cri.cn/1341/2014/11/15/181s130073.htm>>.